

Θ. Δ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

LUCRETIANA

(Παρατηρήσεις στὸ
I.469, I.777 καὶ II.623
τοῦ *De rerum natura*)

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

Μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς φύσης τοῦ corpus (σῶμα) καὶ τοῦ inane (κενόν)¹ ὁ Λουκρήτιος στοιχειοθετεῖ τὴν ἀπόδειξιν τῆς θεμελιακῆς ἐπικουρείας θέσης ὅτι τίποτε, πέρα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο, δὲν ὑπάρχει per se (I.418-48). Ὅτιδήποτε ἄλλο, ἀποτελεῖ coniunctum ἢ eventum (συμβεβηκὸς ἢ σύμπτωμα) αὐτῶν τῶν δύο—αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ θέμα τῆς ἐπόμενης ἐνόητας (στίχ. 449-82) ποὺ ἐκθέτει μὲ δογματικὴ συντομία τὴ σχετικὴ θεωρία. Σύμφωνα μ' αὐτήν,

coniunctum est id quod nusquam sine perituali
discidio potis est seiungi seque gregari,
pondus uti saxis, calor ignis, liquor aquai,
tactus corporibus cunctis, intactus inani. (στίχ. 451-54)²

Ἀντίθετα,

servitium contra paupertas divitiaeque,
libertas bellum concordia cetera quorum
adventu manet incolumis natura abituque,
haec soliti sumus, ut par est, eventa vocare. (στίχ. 455-58)

1. Γιὰ τὴ συζήτηση ποὺ θὰ ἀκολουθήσει μοῦ φαίνεται σκόπιμο νὰ παραθέσω ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ C. Bailey (*T. Lucreti Cari De Rerum Natura libri sex, Edited with Prolegomena, Critical Apparatus, Translation and Commentary*, Ὁξφόρδη ¹1947, 2. τόμ., σ. 653) γιὰ τὸ ἐπικούρειο κενό: It must, however, be noted that both Epicurus and Lucr. have two different conceptions of «space», between which they oscillate. Sometimes they mean «void», «unoccupied space», the intervals (διαστήματα) between portions of matter, so that matter and space are mutually exclusive, and the two added together compose the universe (τὸ πᾶν, omne); see e.g. 503-10. Sometimes they think of «space» as that in which bodies move and portions of which they occupy; in this sense space is continuously extensive and is made up of «occupied» and «unoccupied space»; it is in fact synonymous with the universe (e.g. 418-29).[...] Of the terms which Lucr. employs *inane*, *vacuum*, *vacans* are more appropriate to the first sense (τὸ κενόν), *locus* and *spatium* to the second. Παρόλο ποὺ ἡ διάκριση δὲν εἶναι—οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι—σαφής, στὰ παρακάτω μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἀντίληψη τοῦ κενοῦ ὡς locus-spatium.

2. Ἡ ἀρίθμηση καὶ τὸ καίμενο τῶν παραπομπῶν ἀκολουθοῦν τὴν ἐκδοσὴ τοῦ J. Martin, *T. Lucreti Cari De Rerum Natura libri sex*, Λευψία ⁵1963.

Παραδείγματα τέτοιων συμπτωμάτων εἶναι γιὰ τὸν Λουκρήτιο ἡ ἄρπαγὴ τῆς Ἑλένης, ὁ τρωϊκὸς πόλεμος (*bellum*) καὶ ἡ ὑποταγὴ τῶν Τρώων (*servitium*).

Οἱ στίχοι 471-82 κάνουν φανερὸ ὅτι ὁ ἐπικούρειος ἀντιλαμβάνεται αὐτὰ τὰ γεγονότα σὰν *eventa* καὶ τῆς ὕλης καὶ τοῦ χώρου (*Tyndaris, Troiugenes gentes—Troia*)—πάντως ὅχι σὰν γεγονότα μὲ ἀνεξάρτητη ὑπόσταση. Οἱ στίχοι 464-70 κάνουν φανερὸ ὅτι οἱ ἀντίπαλοί του—καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τοὺς στωϊκοὺς³—τὰ ἀντιλαμβάνονται σὲ σχέσιν μὲ τὴν ὕλη-σῶμα μόνο καὶ πάντως ὅχι σὰν *eventa* τοῦ *corpus* ἀλλὰ σὰν αὐθύπαρκα, *per se* γεγονότα:

denique Tyndaridem raptam belloque subactas
Troiiugas gentis cum dicunt esse, videndumst
ne forte haec per se cogant nos esse fateri,
quando ea saecula hominum, quorum haec eventa fuerunt,
inrevocabilis abstulerit iam praeterita aetas. (στίχ. 464-68)

Γιὰ νὰ μεταφέρουμε τὰ πράγματα στὸν εὐθύ λόγο: «Ἐφόσον λέμε *Tyndaris raptam* καὶ *Troiugenes gentes bello subactae sunt*, δεχόμαστε τὴν ἀνεξάρτητη παρουσία αὐτῶν τῶν γεγονότων, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ Ἑλένη καὶ ἡ γενιά τοῦ τρωϊκοῦ πολέμου ἔχουν, αἰῶνες τώρα, ἀφανισθεῖ». Τὸ σόφισμα, εἴτε ἀνήκει πραγματικὰ στοὺς στωϊκοὺς εἴτε εἶναι ἐπινόημα τοῦ ποιητῆ, ἔγκειται στὴν ἠθελημένη συσκοτίσι τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στὸ *esse* σὰν συνδετικὸ καὶ στὸ *esse* σὰν κατηγορήμα· τέτοια δολερὴ ἐπιστράτευση τῆς γραμματικῆς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ «ἄρπαγὴ» τῆς Ἑλένης δὲν εἶναι *eventum* τοῦ συγκεκριμένου προσώπου, ἀφοῦ αὐτὸ δὲν ὑπάρχει πιά, ἀλλὰ γεγονὸς *per se: est*. Στοὺς στίχους 469-70 ἡ πλάνη τῶν στωϊκῶν ἐλέγχεται:

namque aliud terris, aliud regionibus ipsis
eventum dici poterit quod cumque erit actum. (στίχ. 469-70)

Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε τὰ *eventa* τοῦ χώρου.

Σὲ πεῖσμα τῆς ὁμοφωνίας τῆς χφ. παράδοσης τὴν ἐξαίρεση ἀποτελοῦν αὐτοὶ ποὺ θεωροῦν τὸν στίχο 469 ὕγιῃ. Κατὰ κανόνα τὸ *terris* δίπλα στὸ *regionibus* θεωρήθηκε ταυτολογία καὶ τὸ πρόβλημα ἀναζητήθηκε συχνότερα στὸ *terris*, ἄλλοτε στὸ *regionibus*, κάποτε καὶ στίς δύο λέξεις. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ ὅλη τὴν ἱστορίαν τοῦ ζητήματος⁴ ἕνα *conspectus* τῶν σημαντικότερων προτάσεων εἶναι ὅμως ἀρκετὰ διαφωτιστικό:

3. Bailey, δ.π., σ. 676.

4. Βλ. π.χ. Bailey, δ.π., σσ. 678 ἐξ.

α) Ἀντὶ terris τῶν χφφ.

rebus: Lambinus
saeclis: Bernays
per sest: Lachmann
Teucris: Munro
terrast: Diels
tectis: Büchner⁵

β) Ἀντὶ regionibus τῶν χφφ.

legionibus: Wakefield
aliudque colentibus ἢ cluentibus:
Merrill

γ) factis ἀντὶ terris καὶ factoribus ἀντὶ regionibus: W. Richter⁶

δ) Διατηροῦν τὴ γραφὴ τῶν χφφ. οἱ Dunbabin,⁷ Bailey, Martin.

Ὁ νοηματικὸς ρυθμὸς τῆς ἐνότητος ἀπαιτεῖ, ὅπως ἤδη διαπιστώθηκε, μία ἀναφορὰ στὸ χῶρο, ἐπειδὴ τὰ ἀναφερόμενα γεγονότα ἀποτελοῦν eventa τῶν προσώπων (corpus, materies) ἀλλὰ καὶ τοῦ χώρου (locus ac spatium).

Ὁ Bailey ἐπιχειρεῖ νὰ παρακάμψει τὸ πρόβλημα τῆς ταυτολογίας ἐρμηνεύοντας τὸ terris σὰν the concrete lands, the places with their natural features, buildings, etc. καὶ τὸ regionibus σὰν the parts of space καὶ συνεχίζει: *terris* and *regionibus* then correspond exactly to *materies rerum* and *locus ac spatium* (471-72) and again to *corporis atque loci* (482). Ἡ τακτοποίηση ποὺ ἐπιδιώκει ἔχει ἐπισφαλῆ στηρίγματα: πρῶτα-πρῶτα γιατί δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ παράλληλα χωρία ποὺ θὰ ἔδειχναν σαφῶς νοηματικὴ ἰσοδυναμία ἀνάμεσα στὸ regio καὶ τὴν ἔκφραση locus ac spatium.⁸ Ὑστερα, ἔστω καὶ ἂν τοῦ παραχωρηθεῖ τὸ πρῶτο σημεῖο, πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποσοβηθεῖ ἡ σύγχυση ὅταν τὸ regio ἄλλοτε παρατίθεται νοηματικὰ στὸ terris,

5. *Hermes* 84 (1956) 219 ἐξ.

6. *Zetemata*, Heft 60 (1974) 16 ἐξξ.

7. *CQ* 11 (1917) 135 ἐξ.

8. Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ χωρία ὅπου παραπέμπει ὁ Bailey δὲν ἔχει τὸ regio τὸ νοηματικὸ εὖρος τοῦ Λουκρητιανοῦ spatium. Ἐξάλλου στὰ ἴδια αὐτὰ χωρία (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ II.534) τὸ regio συνοδεύεται πάντα ἀπὸ μία γενικὴ (κτητικὴ ἢ ὑποκειμενικὴ), ὅπως π.χ. στὸ I.965 *nec refert quibus adsistas regionibus eius* (δηλ. *summae*, τοῦ παντός). Ὁ Bailey δὲν πρόσεξε ἢ ὑποτίμησε τὶς συνέπειες τῆς παρουσίας αὐτῆς τῆς πτώσης γιὰ τὴ σημασία ποὺ θέλει νὰ δώσει στὸ regio.

Δὲν καταλαβαίνω τί ἐννοεῖ ὁ Bailey ὅταν στὸ σχόλιό του γιὰ τὸ I.469 γράφει: For this sense of *regio* (ἐνν. ἡ σημασία «parts of space») in exactly the same context cf. II.534 *at regione locoque alio terrisque remotis* κτλ. Ἐδῶ ἡ ἔκφραση *locoque alio terrisque remotis* διευρύνει καὶ ἐνισχύει *more Lucretiano* τὸ *regione*, ποὺ σημαίνει, χωρὶς ἀμφιβολία, «περιοχὴ τῆς γῆς». Τὰ πράγματα γίνονται ἀκόμη πιὸ δύσκολα ὅταν στὸ II.534 ὁ ἴδιος ὁ Bailey σχολιάζει: here *terrisque remotis* is a further tautological amplification (ἡ ὑπογράμμιση δική μου).

ὅπως στὸ II.534 at regione locoque alio terrisque remotis, καὶ ἄλλοτε ἀντιπαρατίθεται, ὅπως στὸ I.469; Καὶ γιὰ νὰ περιγράψουμε καὶ τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ προβλήματος: πῶς μπορούμε στὴν πρώτη περίπτωση νὰ δεχθοῦμε ὅρους γενικοὺς καὶ σχεδὸν συνώνυμους, στὴ δεύτερη τεχνικοὺς καὶ—στὰ φιλοσοφικὰ συμφραζόμενα τῶν στίχων 449-82—σχεδὸν ἀντώνυμους; Σεβασμὸς στὸ γράμμα τῶν χφφ. μπορεῖ νὰ σημαίνει ἀσέβεια στὸ πνεῦμα τοῦ συγγραφέα. Πρὶν ἀκολουθήσουμε τὰ χφφ. πρέπει νὰ συμβιβασθοῦμε μὲ τὴν ἰδέα ὅτι ὁ ποιητὴς στὸ I.469-70—δηλ. στοὺς στίχους ποὺ αἰτιολογοῦν τὴν ἐπικούρεια καὶ ἐλέγχουν τὴν ἀντίπαλη θέση—δύο λέξεις ποὺ συνήθως ἀλληλοδιευρύνονται νοηματικὰ τὶς προωθεῖ στὸ status ἀντιτιθέμενων τεχνικῶν ὄρων (corpus, materies $\neq$ locus ac spatium).

Τὰ συμφραζόμενα δείχνουν ὅτι πρέπει νὰ προσανατολισθοῦμε στὴν ἀντιπαραθέση χώρου καὶ κατοίκων τοῦ χώρου. Παρὰ τὸν ἀφοριστικὸ χαρακτήρα τους, οἱ στίχοι 469-70 πρέπει λογικὰ νὰ ἀναφέρονται καὶ στὰ «τρωϊκὰ» eventa. Ὁ συλλογισμὸς δὲν διεκδικεῖ πρωτοτυπία· τὸν προϋποθέτουν οἱ προτάσεις 1) saeculis τοῦ Bernays, ἀλλὰ τὸ saeculis εἶναι α) μακριὰ ἀπὸ τὸ terris τῶν χφφ. καὶ β) ἄρκετὰ ἀδέξιο χωρὶς μιὰ γενικὴ τοῦ περιεχομένου (τὸ hominum τοῦ 467 δὲν δικαιολογεῖ ἀπόλυτα τὴν ἔλλειψη). 2) Teucris τοῦ Munro, ποὺ εἶναι παλαιογραφικὰ πολὺ πιθανὸ ἀλλὰ περιορίζει στὸ παράδειγμα τῶν τρωϊκῶν μιὰ δήλωση μὲ σχεδὸν ἀξιοματικὸ χαρακτήρα καὶ πνεῦμα γενικῆς ἰσχύος (quodcumque erit actum). 3) legionibus τοῦ Wakefield, ποὺ μοιράζεται τὰ ἴδια πλεονεκτήματα (παλαιογραφικὰ πολὺ κοντὰ στὸ regionibus) καὶ τὰ ἴδια μειονεκτήματα μὲ τὸ Teucris. 4) colentibus τοῦ Merrill, ποὺ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν παραδομένη γραφή. Πιστεύω ὅτι ὁ Λουκρήτιος ἔγραψε terris γιὰ τὸν ὅρο καὶ residentibus γιὰ τοὺς κατοίκους του. Οὔτε ὁ φιλόσοφος οὔτε ὁ ποιητὴς μιλάει πάντα μὲ αὐστηροὺς τεχνικοὺς ὅρους· καὶ θέλω νὰ πιστεύω ὅτι εἶναι πιὸ λογικὸ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἐδῶ τὸ terris χρησιμοποιήθηκε, κάπως χαλαρὰ βέβαια, γιὰ αὐτὸ ποὺ «φιλοσοφικότερα» θὰ ὀριζόταν locus ac spatium, παρὰ νὰ ἀποδώσουμε στὸ regionibus—ποὺ σὲ ἄλλα χωρία δύσκολα διακρίνεται σημασιολογικὰ ἀπὸ τὸ terris—μιὰ τεχνικὴ σημασία ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εἶναι αὐθαίρετο νὰ ἐντοπίζεται ἡ φθορὰ στὸ terris.

Τὸ προτεινόμενο residentibus α) δὲν ἀντιστρατεύεται τὸ ἀφοριστικὸ ὕφος τῶν στίχων 469-70, β) ὀρίζει μὲ σαφήνεια τὴν ἀντίθεση χώρου-κατοίκων τοῦ χώρου, γ) δικαιώνει νοηματικὰ τὸ ipsis καὶ δ) ἂν εἶναι νοηματικὰ πολὺ καταλληλότερο ἀπὸ τὸ legionibus, εἶναι καὶ παλαιογραφικὰ πολὺ πιθανότερο ἀπὸ τὸ colentibus. Ἡ παρουσία τοῦ regionibus στὸ I.469 δὲν ὀφείλεται ἀναγκαστικὰ στὴν παρανόληση ἑνὸς ἢ δύο γραμμάτων. Ὁ γραφεὴς διάβασε πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἑξαμέτρου μιὰ λέξη ποὺ ὁ Λουκρήτιος ἀγαπᾷ ἰδιαί-

τερα καὶ χρησιμοποιεῖ συνολικὰ 30 φορές. Καὶ τὰ συμφραζόμενα καὶ ἡ μορφή τοῦ *residentibus* (οἱ δύο λέξεις ἔχουν 8 γράμματα κοινὰ) συνηγοροῦσαν γιὰ τὸ λάθος.

Πολὺ ἀπλὰ ὁ Λουκρήτιος λέει: «Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ πιστέψεις ὅτι τὰ τοῦ τρωϊκοῦ πολέμου εἶναι γεγονότα *per se*, ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὰ ἔζησαν δὲν ὑπάρχουν πιά. Γενικὰ τέτοια ἱστορικὰ γεγονότα μποροῦν ἀπὸ μία ἄποψη νὰ θεωρηθοῦν *eventa* τοῦ χώρου, ἀπὸ μία ἄλλη⁹ τῶν κατοίκων τοῦ χώρου. Οἱ ἴδιοι (*ipsis*) οἱ κάτκειοι φεύγουν, οἱ χῶροι ὁμῶς παραμένουν».

Καὶ θὰ ἦταν στυγνὸς σχολαστικισμὸς νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν ὑπάρχει τὴν ὥρην ἡ ὁμηρικὴ Τροία.

I.777

Sin ita forte putas ignis terraeque coire	770
corpus et aërias auras roremque liquoris,	
nīl in concilio naturam ut mutet eorum,	
nulla tibi ex illis poterit res esse creata,	
non animans, non exanimo cum corpore, ut arbos;	
quippe suam quicque in coetu variantis acervi	775
naturam ostendet mixtusque videbitur aër	
cum terra simul et quodam cum rore manere.	

Οἱ στίχοι παραπέμπουν στὴν ἐμπεδόκλεια θεωρία γιὰ τὴ γένεση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα, τὴ γῆ, τὸν ἀέρα, τὴ φωτιά καὶ τὸ νερό· ταυτόχρονα προσφέρουν ἓνα ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀπόρριψή της. Σύμφωνα μὲ τὸν σικελὸ φιλόσοφο τὰ τέσσερα ἀρχικὰ στοιχεῖα συνδυάζονται μὲ διάφορους τρόπους, καὶ σὲ διαφορετικὲς κάθε φορὰ ἀναλογίες, γιὰ νὰ δημιουργήσουν τὰ ἀντικείμενα ποὺ ὑποπίπτουν στὶς αἰσθήσεις μας—πλὴν διατηροῦν τὸ καθένα *in concilio* τῇ δικῇ του φύσει. Ὁ Λουκρήτιος ἀπαντᾷ ὅτι *in coetu variantis acervi*, ὅπου τὸ κάθε στοιχεῖο θὰ διατηροῦσε ἐπίμονα τὴν ταυτότητά του, δὲν ὑπάρχει καμιά δυνατότητα δημιουργίας ἀλλὰ ἀπλῶς ἡ ἀέναη καὶ ἄγονη σύμμειξη. Ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ ρωμαίου ἐπικούρειου εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἄδικη καὶ μπορεῖ νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ παρερμηνεῖες εἶναι βέβαιον¹⁰ ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία. Ἡ σύντομη ἐνημέρωση προτάχθηκε γιὰ νὰ προσεγγισθεῖ πιὸ ἄνετα τὸ πρόβλημα στὸ στίχο 777.

9. Σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Bailey ὅτι τὰ *aliud...aliud* δὲν ἀλληλοαποκλείονται ἐδῶ καθὼς ἐπέχουν τὴ θέση τῶν *vel...vel*.

10. Βλ. Bailey, δ.π., σ. 733.

Ἐδῶ τὰ δύο σημαντικότερα χειρόγραφα, ὁ O(blongus) καὶ ὁ Q(uadra-
tus), δίνουν τὸ στίχο μετὰ τῇ μορφῇ cum terra simul et quodam cum rore
manere (τὸ manere εἶναι διόρθωση στὸν O, γενικὰ ἀποδεκτὴ, ἀντὶ τοῦ ma-
nare). Ὁ Lambinus διόρθωσε τὸ et quodam τῶν χφφ. σὲ atque ardor καὶ
βρῆκε πλατεῖα ἐπιδοκιμασία. Τὴν πρότασή του, μεταξὺ ἄλλων υἱοθέτησαν ὁ
Lachmann, ὁ Giussani καὶ ὁ Bailey. Ἡ δυσαρέσκεια τοῦ Lambinus μετὰ τὴν
παραδομένη γραφὴν πρέπει νὰ ἦταν διπλῇ: πρῶτο, δὲν ἀναφέρονται στοὺς
στίχους 776-77 καὶ τὰ τέσσερα στοιχεῖα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, ἀφοῦ ἀπουσιάζει
ἡ φωτιά καί, δεύτερο, τὸ quodam, μετρικὰ καὶ συντακτικὰ ἄψογο, δὲν ἔχει
οὐσιαστικὰ κανένα νόημα. Τὸ aer καὶ τὸ terra δὲν ἔχουν κανένα προσδιορι-
σμό—οὔτε καὶ τὸν χρειάζονται στὰ συμφραζόμενα αὐτά. Ὁ ποιητὴς περι-
γράφει τὴν ἀδιάλειπτη ἀνάμειξη τῶν στοιχείων: aer, terra, ros εἶναι ἐδῶ πε-
ρίπου technici termini καὶ τὸ τελευταῖο πράγμα ποὺ χρειάζονται εἶναι ἓνας
ὁποιοσδήποτε προσδιορισμός. Καὶ εἶναι δύσκολο πραγματικὰ νὰ ἐξηγήσουμε
γιὰ ποῖο λόγο θὰ ἔγραφε ὁ Λουκρήτιος κάτι ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφράσουμε:
«ὁ ἀέρας θὰ φαίνεται ἀναμεμειγμένος μετὰ γῆ καὶ μετὰ κάποια ἀόριστη ποσό-
τητα¹¹ νεροῦ». Πάντως ἡ διόρθωση τοῦ Lambinus δείχνει ὅτι αὐτὸς αἰσθα-
νόταν περισσότερο σὰν πρόβλημα τὴν ἀπουσία τοῦ τέταρτου στοιχείου.

Ὁ Martin διατηρεῖ τὸ et quodam ἀλλὰ δοκιμάζει διαφορετικὴ λύση
γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ Lambinus. Στὸ κριτικὸ τοῦ ὑπόμνημα παραπέμπει
σ' ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (Μεταφ. Α. 4.985α: οὐ μὴν χρῆται γε (ὁ Ἐμ-
πεδοκλῆς) τέτταρσιν, ἀλλ' ὥς δυοῖν οὔσι μόνοις, πυρὶ μὲν καθ' αὐτό, τοῖς
δ' ἀντικειμένοις ὥς μιᾷ φύσει, γῇ τε καὶ αἰέρι καὶ ὕδατι) ὅπου γίνεται ἀναφορὰ
σὲ κάποια λεπτομέρεια τῆς θεωρίας τοῦ Ἐμπεδοκλῆ. Ὡστόσο ἂν ὁ Martin
θέλει νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα τῆς ἐλλειπτικότητος τοῦ καταλόγου τῶν
στοιχείων στοὺς στίχους 776-77, τὸ χωρίο αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ μιὰ προφανὴ
λύση. Σύμφωνα μ' αὐτὸ ὁ Ἐμπεδοκλῆς δέχεται δύο στοιχεῖα: φωτιά καὶ ἀέρα-
γῆ-νερό. Ὁ Λουκρήτιος ἔχει τὸ δεύτερο—τὸ πρῶτο λάμπει μόνο μετὰ τὴν ἀπου-
σία του. Μποροῦμε βέβαια νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ποιητὴς γνώριζε πολὺ καλά
αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἐμπεδοκλείας θεωρίας· δὲν μποροῦμε ὁμῶς νὰ ὑποθέ-
σουμε ὅτι θὰ ἀπαιτοῦσε ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ πληροφορημένους ἀναγνώ-
στες του νὰ τὴ γνωρίζουν γιὰ νὰ μποροῦν μόνοι τους νὰ συμπληρώσουν αὐτὸ
ποὺ ἔλειπε· καὶ ἂν ἀποτολμούσαμε τὴν τελευταία αὐτὴ ὑπόθεση, θὰ εἴχαμε
ἀκόμη τὸ νοηματικὸ «ὑπόλοιπο» τοῦ quodam· καὶ δὲν θὰ βρίσκαμε, τουλάχιστον
γι' αὐτό, καμιά πραγματικὰ ἱκανὴ ἐξήγηση.

11. Οὔτε σὰν μετρικὸ «παραγέμισμα» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ quodam. Δὲν ξέρω ἂν
αὐτὸ ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ.

‘Ο Bailey¹² είναι πρόθυμος νὰ δεχθεῖ τὶς ἐξηγήσεις τοῦ Martin. Στὸ κείμενό του, ὅπως ἀναφέρθηκε, υἱοθετεῖ τὴν πρόταση τοῦ Lambinus· τὰ σχόλια τοῦ δείχνουν ἓνα φευγαλέο σκεπτικισμό: Lambinus's change is a large one, but it should be accepted. ‘Ο Bailey, ποὺ δείχνει συνήθως προτίμηση γιὰ τὴν «παλαιογραφικὴ μέθοδο» διόρθωσης, ἀπορρίπτει σὲ ἄλλες περιπτώσεις διορθώσεις μὲ μεγαλύτερη παλαιογραφικὴ ἀληθοφάνεια.¹³ Ὅταν, παρὰ τὶς τύψεις του, κλίνει πρὸς τὴν πρόταση τοῦ Lambinus, ὑπαινίσσεται ἓνα δίλημμα: στὸ I.777 τοῦ Λουκρήτιου πρέπει ἢ νὰ δεχθοῦμε ἓνα περιττό, δυσκολονόητο quodam καὶ μαζί τὴν ἀπουσία ἑνὸς στοιχείου, ἢ νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ριψοκίνδυνα ἀπὸ τὴν παράδοση. Ἴσως νὰ μὴν πρόκειται γιὰ γνήσιο δίλημμα, ἢ καὶ γιὰ δίλημμα.

Συχνὰ ὁ ποιητὴς δείχνει ὅτι ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν πληρότητα καὶ τὴ συμμετρία λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι οἱ σχολιαστὲς του. Τέτοια σχολαστικὴ στάση ἀπέναντι στὸ ποιητικὸ κείμενο παραπλανᾷ ἀκόμη καὶ κριτικούς τῆς ἐμβέλειας τοῦ Bentley. Στοὺς στίχους I.830 ἐξξ. ὁ Λουκρήτιος ἀντικρούει τὴν ἀναξαρτία θεωρία τῆς «ὁμοιομέρειας». Σύμφωνα μ’ αὐτὴν τὰ ὅσα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐλάχιστα κομμάτια ὁστών, τὰ σπλάχνα ἀπὸ κομμάτια σπλάχνων, τὸ αἷμα ἀπὸ σταγονίδια αἵματος καὶ συνεχίζει:

ex aurique putat micis consistere posse
aurum et de terris terram con crescere parvis,
ignibus ex ignis, umorem umoribus esse,
cetera consimili fingit ratione putatque. (στίχ. 839-42)

Στοὺς στίχους 840-41 δὲν ἀναφέρεται ὁ ἀέρας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Bentley διόρθωσε σὲ *aurae* (839) καὶ *auram* (840) ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ κόκκοι (*micis*) τοῦ στίχου 839 εἶναι *moi juste* μὲ τὸ *aurum* ἀλλὰ ἀδιανόητοι μὲ τὸ *aura*. *Tantum ardor pleni potuit suadere malorum!* Τὴν ἴδια

12. Ὁ.π., σσ. 734 ἐξξ.

13. ‘Ο Bailey ἀναφέρεται μᾶλλον χωρὶς ἐνθουσιασμό στὴν προσπάθεια τοῦ Lachmann νὰ ἐξηγήσει παλαιογραφικὰ τὴ φθορὰ (*atque rectissime Lambinus totidem litteris ATQ. ARDOR cum roren*). Ἡ συντομογραφία τοῦ *atque* σὲ *atq.* εἶναι μιὰ ἀνεπιβεβαίωτη ὑπόθεση, ἡ ἰσαριθμία τῶν γραμμάτων (*ATQ. ARDOR-ETQUODAM*) ἓνα ὅχι ἰδιαίτερα διαφωτιστικὸ γεγονός.

Γιὰ τὸ *atque vapor* τοῦ Merrill (*Univ. of California Publ. in Class Phil.* 3 (1916) 9), ποὺ ἀναφέρεται ἀδιάφορα ἀπὸ τὸν Bailey, οἱ φιλόλογοι ἐπιφύλαξαν ψυχρὴ ὑποδοχή.

‘Ο W. Clausen (*AJPh* 70 (1949) 309 ἐξ.) προτείνει *atque calor*. Προτιμᾷ νὰ ὑποθέσει ὅτι ἀλυσσιδωτὲς ἐκρήξεις παραναγνώσεων ὁδήγησαν στὴν παραδομένη γραφὴ παρὰ ὅτι ὁ Λουκρήτιος θὰ τολμοῦσε νὰ παραλείψει τὸ τέταρτο στοιχεῖο τῆς ἐμπεδόκλειας θεωρίας. Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι πειστικός.

ἀδιαφορία γιὰ πληρότητα δείχνει ὁ Λουκρήτιος στὸ I.853, στὸ II.458 ἐξζ.¹⁴ καὶ πιθανῶς στὸ I.860.¹⁵

*Αν λοιπὸν ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μᾶς δίνει τὴν ἄδεια νὰ παραλείψουμε τὸ τέταρτο στοιχεῖο τοῦ Ἑμπεδοκλῆ, μποροῦμε νὰ ἀναθεωρήσουμε τὴ στάση μας ἀπέναντι στὰ χφφ. Δὲν ἐπαναλαμβάνουν ἴσως «μὲ τὸ νὶ καὶ μὲ τὸ σίγμα» αὐτὸ ποὺ ἔγραψε ὁ Λουκρήτιος, ἀλλὰ μοῦ φαίνεται κάπως ἀπίθανο νὰ τὸ ἀλλοίωσαν σὲ τέτοιο βαθμό. *Αν ἐδῶ χωράει ἓνα ἀκόμη γράμμα, χωράει καὶ μία ἀκόμη πρόταση: *et quondam*. Δηλαδή: «Στὸ μεῖγμα τῶν διαφορετικῶν στοιχείων τὸ καθένα θὰ φανερώνει τὴ δική του φύση καὶ ἔτσι ὁ ἀέρας θὰ φαίνεται ὅτι εἶναι (*manere*) ἀνακατωμένος μαζὶ μὲ τὴ γῆ καὶ ἄλλοτε (*συχνά, ἐναλλάξ, ποῦ καὶ ποῦ*) μὲ τὸ νερό». Οἱ μαρτυρίες γι' αὐτὴ τὴ χρῆση τοῦ *quondam* εἶναι σαφεῖς. Βλ. π.χ. *Cic. Div.* I.43.98: *quid, cum saepe lapidum, sanguinis nonnumquam, terrae interdum, quondam etiam lactis imber effluxit?* *Hor. Carm.* II.10.18 ἐξζ. *quondam cithara tacentem/suscitat Musam neque semper arcum/tendit Apollo* *Verg. Aen.* II.366 ἐξζ. *nec soli poenas dant sanguine Teuceri;/ quondam etiam victis redit in praecordia virtus/victoresque cadunt Danai*. Δὲν λείπει καὶ ἀπὸ τὸν Λουκρήτιο: *dant etiam sonitum patuli super aequora mundi,/ carbasus ut quondam (=συχνά, ἐνίοτε) magnis intenta theatris/dat crepitum malos inter iactata trabesque...*

Στοὺς στίχους 763-81 ὁ Λουκρήτιος θέλει νὰ ἀποδείξει καὶ νὰ διορθώσει τὴν πλάνη τῶν ὁπαδῶν τοῦ Ἑμπεδοκλῆ. Εἶναι τόσο βέβαιος ὅτι τὸ πᾶν δημιουργήθηκε ἀπὸ τὰ ἀόρατα ἄτομα ὅσο εἶναι βέβαιος ὅτι ἡ θεωρία τῶν τεσσάρων στοιχείων—τουλάχιστο ὅπως ἀποδίδεται ἐδῶ στὸν σικελιώτη φιλόσοφο, ποὺ πραγματικὰ σεβόταν καὶ θαύμαζε βαθειά—δὲν σημαίνει τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἓνα στεῖρο ἀνακάτωμα. Οἱ στίχοι 775-77 ἀποτελοῦν τὸ λεκτικὸ ἰσοδύναμο τῆς ἀτελέσφορης καὶ στάσιμης ἀνάμειξης: ἀέρας ἀνάμεικτος ἄλλες φορές μὲ γῆ κι ἄλλες φορές μὲ νερό—ἢ καὶ μὲ τὴ γῆ καὶ μὲ τὸ νερό. Ἡ σύνταξη δὲν ἀποθαρρύνει καὶ τὴ δεύτερη ἐκδοχή, ἀντίθετα ὑπογραμμίζει τὴν ἄτακτη καὶ τυφλὴ διαδικασία ποὺ δὲν ὁδηγεῖ πούθενά: *manet*. Στοὺς τρεῖς αὐτοὺς στίχους, ποὺ συμπυκνώνουν τὴν λουκρητιανὴ-ἐπικούρεια ἀντίρρηση, οἱ λέξεις ἔχουν μεγάλο εἰδικὸ βάρος. Τὸ *quodam* τῶν O καὶ Q δὲν ἔχει.

14. *Εδῶ ὁ Λουκρήτιος περιγράφει τὴ φύση τῆς φωτιᾶς καὶ τοῦ καπνοῦ. Καὶ ὅμως στὸ II.457 ἔμμεσα ὑποσχέθηκε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὰ νέφη—χωρὶς τελικὰ νὰ κρατήσει τὴν ὑπόσχεσή του.

15. Ὁ Bailey ἀναφέρεται σὲ μιὰ προσπάθεια τοῦ Lambinus νὰ ἐξασφαλίσει ἀμέσως μετὰ τὸν στίχο 860 ἀναφορὰ στὸ οὐσιαστικὸ *nervi*, ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ τοῦτο ἐμφανίζεται λίγο πῶς κάτω στοὺς στίχους 862 καὶ 866. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως ἔχει ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν

II.623

tympana tenta, tonant palmis et cymbala circum
 concava, raucisonoque minantur cornua cantu,
 et Phrygio stimulat numero cava tibia mentis,
 telaque praeportant, violenti signa furoris,
 ingratos animos atque impia pectora volgi
 conterrere metu quae possint numine divae. (στίχ. 618-23)

Πρόκειται για τὸν ὀργιαστικὸ χορὸ ποὺ ἐκτελοῦν οἱ αὐτοευνουχισμένοι ἱερεῖς τῆς Magna Mater, οἱ γάλλοι, κατὰ τὴν περιφορὰ τῆς εἰκόνας τῆς θεᾶς per urbes et orbem. Τοξινωμένοι ἀπὸ τὸ πᾶνδαιμόνιο κρουστῶν καὶ πνευστῶν—ἀντιληπτὸ στὴν εὐτυχισμένη Lautmalerei τοῦ Λουκρήτιου—δείχνουν ἀπειλητικὰ (praeportant) τὸ δρεπάνι, τὴν ἀσιατικὴ ἄρπη, violenti signa furoris, γιὰ νὰ τρομοκρατήσουν μὲ τὴ δύναμη τοῦ πνεύματος τῆς θεᾶς (numine divae) ὅσους ἀπὸ τὸν παριστάμενο ὄχλο δὲν δείχνουν σέβαση καὶ εὐγνωμοσύνη.¹⁶

Τὸ numine ἔχει τὴν ὁμόφωνη ὑποστήριξη τῆς χφ. παράδοσης. Ὡστόσο ὁρισμένοι ἐκδότες προτιμοῦν τὸ numini divae τοῦ Havercamp γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸ ἄκομψο ἀσύνδετο metu-numine. Ὅπως δὲ ποτε οἱ δύο γενικὲς εἶναι λιγότερο προκλητικὲς (pace Bailey), ἀλλὰ οἱ δύο ἀφαιρετικὲς δὲν ἀποτελοῦν ἀκριβῶς συντακτικὸ σκάνδαλο στὴν περίπτωσι τοῦ Λουκρήτιου. Συναντᾶμε κάτι ἀνάλογο στὸ I.473 numquam Tyndaridis forma conflatus amore (δηλ. ὁ Πάρις). Στὸ στίχο αὐτὸ παραπέμπει καὶ ὁ Bailey,¹⁷ ὁ ὁποῖος διατηρεῖ τὴν ἀφαιρετικὴν numine στὸ II.623 καὶ μεταφράζει: to terrify them with fear by the power of the goddess. Ὑπάρχει ὥστόσο μιὰ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ I.473 καὶ τὸ II.623. Ἀξιζει νὰ τὴν προσέξουμε.

Ἀναμφίβολα αὐτὸ ποὺ ἐνοχλεῖ τόσο ἔντονα στὸ II.623 εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὸ metu καὶ τὸ numine εἶναι ὀργανικὲς ἀφαιρετικὲς τῆς ἴδιας ἀκριβῶς κατηγορίας καθὼς δηλώνουν τὸ μέσο διὰ τοῦ ὁποῦ ἐγείρεται τὸ αἶσθημα τοῦ φόβου. Ὀργανικὲς εἶναι καὶ οἱ ἀφαιρετικὲς στὸ I.473 ἀλλὰ ὄχι τῆς ἴδιας κατηγορίας καθὼς τὸ amore δηλώνει τὸ ἐσωτερικόν, τὸ forma τὸ ἐξωτερικόν αἰ-

as has been seen (840f., 853), Lucr. is often content with a list that is not exhaustive κτλ. Ὅπως δὲ ποτε μιὰ σωστὴ παρατήρησις.

16. Βλ. πρὸ πάνω II.614-17.

17. Ὁ.π., σ. 904. Τὸ II. 18-19 corpore seiunctus dolor absit, mente fruatur / iucundo sensu cura semota metuque δὲν παρουσιάζει ἀνάλογο πρόβλημα. Ἡ συσσώρευσις τῶν ἀφαιρετικῶν εἶναι ἀσυνήθιστη, ἡ σύνταξις ἀπόλυτα ὁμαλὴ. Βλ. καὶ τὸ σχόλιο τοῦ ἴδιου τοῦ Bailey, στὸ II. 18 (σ. 799 ἐξ.).

τιο,¹⁸ γεγονὸς ποὺ ὑποβάλλει τὴν αἴσθησιν ὑπόταξης (καὶ ὄχι παράταξης) τῶν αἰτίων («φλογισμένος ἀπὸ πόθο γιὰ τὴν ὁμορφιὰ τῆς Τυνδαρίδας») καὶ ἀμβλύνει τὴν αἴσθησιν τοῦ ἀσύνδετου. Ἴσως δὲν χρειάζονται παράλληλα γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ τὸ ὁμόφωνα μαρτυρημένο *numine*, ὁποῖος ὁμῶς παραπέμπει γι' αὐτὸ τὸ λόγο στὸ I.473 πρέπει νὰ λογαριάζει μιὰ διαφορὰ ποὺ δείχνει τὸ στίχο λιγότερο ἀξιόπιστο μάρτυρα ἀπὸ ὅ,τι ἐκ πρώτης ὥψεως φαίνεται.

Μήπως ὁ Λουκρήτιος ἔγραψε *nomine divinae*; Συχνά, μαζὶ μὲ γενικὴ οὐσιαστ., κτητικὴ ἀντωνυμία ἢ ἐπίθετο, ἢ ἀφαιρετικὴ *nomine* ἔχει τὴ σημασία: «ἐκ μέρους κάποιου» ἢ «γιὰ λογαριασμὸ κάποιου» ἢ «γιὰ τὸ χατίρι κάποιου» ἢ «μὲ τὴν εὐθύνη κάποιου» ἢ «στὸ ὄνομα κάποιου». Τὰ παραδείγματα εἶναι ἄφθονα: Cic. Att. I.16.16: Antonio tuo nomine gratias egi καὶ VI.7.2: tu tamen mitte, quaeso, mihi obviam litteras num quid putes rei publicae nomine tardandum esse nobis Prop. I.9.28: nec vigilare alio nomine cedat Amor Ov. Fast. III.624: nomine grata tuo, grata sororis, eris κ.ά. Ἄν ὁ Λουκρήτιος ἔγραψε *conterrere metu quae possint nomine divinae*, τὸ *nomine* μετέχει οὐσιαστικὰ σ' ὅλες τὶς σημασίες ποὺ ἐπισήμανα· στὴ μετάφραση μπορούμε νὰ ποῦμε: «...(ὅπλα) ποὺ μπορούν στὸ ὄνομα τῆς θεᾶς νὰ τρομοκρατοῦν μὲ αἰσθήματα φόβου (τοὺς ἀσεβεῖς)».

Τὸ πρόβλημα μὲ τὸ ὁποῖο ἀνοίξε αὐτὴ ἡ συζήτηση δὲν ὑπάρχει πιά καὶ ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἀποψη ἢ ἀλλαγὴ εἶναι σχεδὸν μηδέν.

Σπουδαστήριον Κλασικῆς Φιλολογίας
καὶ Ἀρχαίας Ἱστορίας

Θ. Δ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ

18. Ἡ γερμανικὴ γλῶσσα μπορεῖ νὰ κάνει σαφὴ τὴ διάκριση χρησιμοποιώντας κατὰ κανόνα *aus* γιὰ τὸ πρῶτο καὶ *wegen* γιὰ τὸ δεύτερο (βλ. Kühner-Stegmann, 1. μέρος, σσ. 394 ἐξ.). Φυσικὰ ὁ σύγχρονος τοῦ Λουκρήτιου ἔνωθε πρὸ ἔντονα ἀπὸ ἐμᾶς τὴ διάκριση καί, γι' αὐτὸν τὸ λόγο, λιγότερο ἔντονα τὸ ἀσύνδετο.

LUCRETIANA

by

Theodore D. Papanghelis

SUMMARY

In the paper the following readings are proposed:

a) I.469 namque aliud terris, aliud *residentibus* ipsis. *Residentibus* in the sense «inhabitants» is a general word in harmony with the aphoristic ring of ll. 469-70: «For whatsoever happens is from one point of view accident of the places (lands) in which it occurs, from another accident of those who inhabit the places».

b) I.777 cum terra simul et *quondam* cum rore manere. *Quodam* is irrelevant whereas *quondam* in the sense «at times», «sometimes» gives a more appropriate expression.

c) II.623 contrerrere metu quae possint *nomine* divae. Perhaps it is better not to tamper with the mss. *numine*; but if we are to avoid the awkwardness of two absolutely equivalent ablatives, *nomine* in the sense «in the name of» or «for the sake of» or «on account of» offers one solution.